O‘ZBEK TILINING DIALEKTAL XILMA-XILLIGI VA ADABIY TIL ME’YORLARI O‘RTASIDAGI MUNOSABAT

Olimjonova Sarvinoz Dolimjon qizi
Andijon davlat chet tillari instituti
Xorijiy til va adabiyot fakulteti Ingliz tili
va adabiyoti yo‘nalishi, 1-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24082205

Annotatsiya.

Ushbu maqolada o‘zbek tilining dialektal xilma-xilligi va adabiy til me’yorlari o‘rtasidagi munosabat ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda o‘zbek shevalarining qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub guruhlari, ularning adabiy tilning shakllanishidagi o‘rni yoritilgan. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tahliliy va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanilgan. Shevalar bilan adabiy til o‘rtasidagi farqlar fonetik, leksik va grammatik sathlarda qiyosiy o‘rganilib, har bir sathga xos xususiyatlar aniqlangan. Shuningdek, adabiy me’yorlarning rasmiy yozma nutq, ta’lim va ommaviy axborot vositalaridagi ahamiyati, sheva unsurlarining badiiy adabiyotda qo‘llanilish sabablari ko‘rsatilgan. Natijada shevalarni adabiy tilga qarshi qo‘ymasdan, ularni milliy til boyligi sifatida asrash, rasmiy muhitda esa adabiy me’yorga izchil amal qilish zarurligi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari filologiya, til o‘qitish va tarjima sohalarida foydalanilishi mumkin. Maqolada ushbu muvozanatni ta’minlashga qaratilgan amaliy takliflar ham ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, dialekt, sheva, lahja, adabiy til, til me’yori, ortoepiya, leksika, nutq madaniyati, milliy o‘zlik.

Abstract.

This article scientifically examines the relationship between the dialectal diversity of the Uzbek language and the norms of the literary language. The study describes the Karluk, Kipchak and Oghuz dialect groups of Uzbek and clarifies their role in the formation of the literary standard. Descriptive, comparative-analytical and contextual analysis methods were used. Differences between local dialects and the literary language are compared at the phonetic, lexical and grammatical levels, and the features specific to each level are identified. The article also shows the importance of literary norms in official writing, education and the media, and explains why dialect elements are used in fiction. As a result, it is argued that dialects should not be opposed to the literary language but preserved as part of the national linguistic heritage, while the literary norm should be followed consistently in formal settings. The findings may be applied in philology, language teaching and translation. Practical proposals for maintaining this balance are also put forward.

Key words: Uzbek language, dialect, subdialect, dialect group, literary language, language norm, orthoepy, vocabulary, speech culture, national identity.

Аннотация.

В статье с научной точки зрения рассматривается соотношение диалектного разнообразия узбекского языка и норм литературного языка. Описываются карлукская, кипчакская и огузская группы говоров и их роль в формировании литературной нормы. В работе использованы описательный, сравнительно-аналитический и контекстуальный методы. Различия между говорами и литературным языком сопоставляются на фонетическом, лексическом и грамматическом уровнях, выявляются особенности каждого уровня. Показана значимость литературных норм в официальной письменной речи, образовании и средствах массовой информации, а также объясняются причины использования диалектных элементов в художественной литературе. Обосновывается вывод о том, что говоры не следует противопоставлять литературному языку: их необходимо сохранять как часть национального языкового наследия, а в официальной обстановке последовательно соблюдать литературную норму. Результаты могут быть использованы в филологии, преподавании языков и переводе. Предлагаются практические меры для поддержания этого баланса.

Ключевые слова: узбекский язык, диалект, говор, группа говоров, литературный язык, языковая норма, орфоэпия, лексика, культура речи, национальная идентичность.

O‘zbek tili turkiy tillar oilasining qarluq guruhiga mansub bo‘lib, uning hududiy variantlari tarixan turli etnik qatlamlar ta’sirida shakllangan. Shevalarning bu xilma-xilligi dialektologiyada uzoq vaqtdan beri o‘rganilib kelinsa-da, ularning adabiy til me’yorlari bilan amaliy munosabati hanuz munozarali masalaligicha qolmoqda. Ta’lim, ommaviy axborot vositalari va rasmiy yozishmalarda yagona me’yorga amal qilish talab etiladi, kundalik og‘zaki muloqotda esa mahalliy nutq shakllari faol qo‘llanadi. Natijada, bir tomondan, sheva xususiyatlari adabiy nutqqa beixtiyor kirib boradi, ikkinchi tomondan, mahalliy so‘zlar asossiz ravishda me’yordan chetga chiqish sifatida baholanadi. Ushbu maqolaning maqsadi o‘zbek tili shevalarining asosiy xususiyatlarini adabiy til me’yorlari bilan qiyosiy o‘rganish va ular o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash yo‘llarini aniqlashdan iborat. Mavzu ayniqsa filologiya va chet tillari yo‘nalishlari talabalari uchun muhim, chunki ular ona tilini boshqa tillar bilan solishtirib o‘rganadi.

Maqolada shevalarni adabiy til me’yorlari bilan qiyoslashda tavsifiy, qiyosiy-tahliliy, kontekstual va me’yoriy manbalar tahlili metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy metod orqali o‘zbek shevalarining asosiy guruhlari va ularning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari ilmiy manbalar asosida tavsiflandi. Qiyosiy-tahliliy metod yordamida sheva xususiyatlari adabiy til me’yorlari bilan solishtirilib, farqli va umumiy jihatlar aniqlandi. Kontekstual tahlil badiiy adabiyot va ommaviy nutqda sheva unsurlarining qo‘llanilish maqsadini ochib berishga xizmat qildi. Me’yoriy manbalar tahlili doirasida “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, adabiy tilga oid darsliklar va “Davlat tili haqida”gi Qonun qoidalari o‘rganildi. Shuningdek, chet el dialektologiyasi (J. Chambers, P. Trudgill) nazariyalari qiyosiy asos sifatida e’tiborga olindi.

O‘zbek shevalari an’anaviy tasnifga ko‘ra uchta lahja guruhiga ajratiladi. Qarluq lahjasi Toshkent, Farg‘ona vodiysi (Andijon, Namangan, Farg‘ona), Samarqand, Buxoro va boshqa hududlarni o‘z ichiga oladi, adabiy tilning asosi ham asosan shu lahja shevalariga tayanadi. Qipchoq lahjasi Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax, Sirdaryo va Xorazmning ayrim hududlarida tarqalgan bo‘lib, “y” tovushi o‘rnida “j” kelishi (yaxshi – jaxshi, yil – jil) shu lahjaga xos hodisadir.

O‘g‘uz lahjasi asosan Xorazm shevalarini qamrab oladi va unlilarning cho‘ziqligi hamda “k” o‘rnida “g” kelishi (kel – gel, ket – get) bilan ajralib turadi. Adabiy til biror shevaning o‘zi emas: u umumxalq tili asosida shakllanib, shevalardagi variantlarni saralaydi va yagona standartga keltiradi.

Shevalar adabiy tildan uch sathda farq qiladi. Fonetik sathda tovush almashinuvi (j/y, g/k), unli tovushlarning cho‘ziqligi yoki qisqaligi, singarmonizmning saqlanishi yoki yo‘qolishi kuzatiladi. Leksik sathda kundalik turmush, ro‘zg‘or buyumlari, qarindoshlik atamalari va dehqonchilik bilan bog‘liq tushunchalar turli hududlarda o‘ziga xos so‘zlar bilan nomlanadi; bunday so‘zlar dialektizm deyiladi va adabiy til lug‘atiga faqat saralanganidan keyin kiradi. Grammatik sathda hozirgi zamon davom fe’lining -yap, -yot, -vot kabi variantlari, kelishik qo‘shimchalarining talaffuzdagi turlari shevadan sheva o‘zgaradi, adabiy tilda esa ulardan biri me’yor sifatida mustahkamlangan. Shuningdek, tahlil shuni ko‘rsatdiki, sheva unsurlari badiiy adabiyotda inkor etilmaydi: ular personaj nutqini individuallashtirish va mahalliy koloritni aks ettirishda o‘rinli qo‘llanadi, biroq bunday qo‘llanish muallifning maqsadiga bo‘ysunadi va adabiy me’yorni buzishga qaratilmaydi.

Muhokamalarda ko‘pincha ikki qarama-qarshi fikr uchraydi: birinchisiga ko‘ra, shevalar adabiy tilga zarar yetkazadi va ularni qisqartirish kerak, ikkinchisiga ko‘ra esa adabiy me’yor shevalarni siqib chiqaradi. Tahlil natijalari uchinchi, muvozanatli yo‘l to‘g‘ri ekanini ko‘rsatadi: adabiy til rasmiy va yozma nutq uchun yagona me’yor bo‘lib xizmat qiladi, shevalar esa og‘zaki muloqotda tilning jonli xazinasi sifatida saqlanadi. Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘atit turk” asarida turkiy qabilalar tillarini bir-biriga qarama-qarshi qo‘ymasdan, birgalikda tavsiflagani ham shu fikrni tasdiqlaydi. Shu bilan birga, sheva xususiyatlarining ta’lim jarayoni, ommaviy axborot vositalari va rasmiy nutqqa aralashib ketishi nutq madaniyatiga putur yetkazishi mumkin. Ayniqsa, chet tili o‘qituvchilari va tarjimonlar uchun adabiy me’yorni mukammal bilish muhim, chunki ular ona tilini boshqa tillar bilan qiyoslab, uning madaniyatini ham targ‘ib qiladi. Muvozanatni ta’minlash uchun maktab va oliy ta’limda sheva va adabiy til farqlarini amaliy mashqlar orqali o‘rgatish, ommaviy axborot vositalarida adabiy talaffuzga amal qilishni kuchaytirish, shevalarni yozib olib dialektal lug‘atlar va elektron korpuslar yaratish hamda badiiy asarlarda sheva unsurlaridan maqsadli foydalanishni rag‘batlantirish maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilining dialektal xilma-xilligi adabiy til me’yorlariga zid emas, balki uning boyishi uchun manba bo‘lib xizmat qiladi. Adabiy me’yor rasmiy muhitda aniqlik va yagona tushunishni ta’minlaydi, shevalar esa xalqning tarixiy xotirasi va mahalliy o‘ziga xosligini saqlaydi. Shu bois adabiy til me’yorlarini mustahkamlash shevalarni inkor etishni emas, ularni ilmiy asosda o‘rganish va asrashni taqozo etadi. Ana shu muvozanat saqlansa, ham adabiy tilimiz, ham mahalliy shevalarimiz rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
2. Shoabdurahmonov Sh. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 1980–1981.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
5. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni (1989-yil 21-oktabr, yangi tahriri 1995-yil 21-dekabr).